

УДК 821.161.2-1.09(092)''18''Т.Шевченко:159.923.2

“МАЛА ВІТЧИЗНА” У ЖИТТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: РИТУАЛИ ПОВЕРНЕННЯ

Людмила БЕЛІНСЬКА

*Кафедра філософії мистецтв,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Валова, 18, Львів, Україна, 79000
тел.: (+38032) 239 42 99, e-mail: kaftiatr@franko.lviv.ua*

Розглянуто роль “малої вітчизни” у житті та творчості Тараса Шевченка, обставини формування його особистості на теренах України, ритуали повернення поета на рідну землю у фізичних та символічних проявах.

Ключові слова: ментальність, “мала вітчизна”, менталітет, дитинство, історичне минуле, місця поколінь.

Культура, духовність тісно взаємопов’язані з ментальністю. “Народний характер”, “способи думання й поведінки”, “духовні звички”, при цьому не раціональне, а підсвідоме, “всмоктане з молоком матері” – ірраціонально-міфологічне, це коріння специфічного, конкретно-особистісного, що формує унікально-неповторний характер нації загалом і окремих її представників [2, с. 171].

Ще французькі історики групи “Анналів” висунули концепцію менталітету як того заряду духовного досвіду та традицій, який вершить історію, формує особистість. Менталітет – це спосіб мислення, що збігається зі способом життя.

Вплив культури на зміст і стан ментальності українського народу цікавили науковців, починаючи від митрополита Іларіона, Миколи Костомарова, Вячеслава Липинського. Дмитра Донцова, Тадея Рильського, Володимира Яніва, Дмитра Чижевського, Якіма Яреми до Олексія Донченка та Ігора Лисого. Ментальність “задає” устрій поведінки, модус спілкування з оточенням. Виступаючи етнодиференціюючим чинником, менталітет забезпечує самотність, індивідуальність культури кожного народу, визначаючи унікальність її формотворення. Культура здатна виводити людину, спільноту поза межами ментальних обмежень і шаблонів, зумовлюючи цим модифікацію самої ментальності. Для української ментальності характерний кардіоцентризм, що пов’язаний з православними християнськими традиціями, де серце – джерело моралі та індивідуальних переживань. Зрозуміло, що менталітет коригується в історичних колізіях, які випадають на долю народу, міжкультурними взаємовпливами. Певні необхідні модифікації в менталітеті можна реалізувати через духовні цілеспрямовані зусилля. Опираючись на культуру, творчо орієнтована людина здатна самокоригувати ментальні настанови, творячи себе. Ментальність, з одного боку, є продуктом культури, її своєрідною квінтесенцією, згорнутою в архетипах. Те, що є дозріле і довершене в культурі, здатне перейти в ментальність. Культурні чинники можуть посилювати або послаблювати етноменталітет. Культура загалом моделює та опредмечує всі риси менталітету, виконує їх трансмісію [4, с. 53–54].

Національно-культурною парадигмою українців є дуальність – загальна ментально визначена схильність поєднувати непокдане. Вона виразно проявилася у поєднанні аполонічного і діонісійського, язичницького і християнського, візантійського і римського, засад індивідуальної автономії та авторитету громади, у відкритості нарозхрист українського культурного простору до впливів ззовні та одночасному відстоюванні своєї культурної самобутності, у співіснуванні в українському народі двох культурних образів – землеробського і козацько-лицарського типів український учений Іван Мірчук відзначив “дух синтези”, притаманний українцям.

Цей дух живив українців у найважчі часи закріпачення, тотального викорінення героїчного козацького минулого. Саме козацтво стало тим стрижнем, навколо якого консолідувався український народ у бездержавний період свого існування (кінець XV – середина ХУІ століть). Згодом козаки перетворилися на своєрідний хребет української нації (середина ХVІІ – кінець ХVІІІ століть). Навіть у важкий колоніальний час (ХІХ – початок ХХ століття) українців козацькі традиції підтримували і надихали на боротьбу патріотів. Наприкінці ХVІІІ-початку ХІХ ст. російській імперії вдалося поневолити український народ, багато козацьких родин позбулися своєї шляхетської належності та стали землеробами-кріпаками. Однак козацьке минуле як контр-пам’ять, контр-спогад існувало у наративних історіях, живі свідки яких передавали славу правду наступним поколінням. В історичному аспекті основними українськими виховними ідеалами є орач, сівач, землероб, хлібороб, витязь, козак-лицар, повстанець проти національного і соціального гніту, воїн-борець за свободу і незалежність, палкий патріот. Народ, який не пам’ятає свою історію, приречений на виродження і забуття. Українці завжди дбали про свою генетичну пам’ять, легенди, перекази, думи, історичні пісні передавали від покоління до покоління, зберігаючи мову, звичаї, духовність. Півтисячі безіменних кобзарів, лірників, бандуристів доносили до народу його історію. Отже, культ героїв – ментальна риса українців.

Ще однією з багатьох рис української ментальності є любов до рідної землі, до матері. Особливо сильне почуття повернутися додому приходить з віком та в умовах, що роблять це недоступним. Ознакою діонісійської української душі є сильний зв’язок з кровними родичами, сентиментальність до батьків, рідних, земляків. Ці риси притаманні були й справжньому українцеві, великому Кобзареві – Тарасові Шевченку.

Серце України – Черкащина – Батьківщина великого Кобзаря. Щоб зрозуміти і пізнати великого поета, потрібно пізнати його батьківщину, поринути у дитячі роки. Шевченкове дитинство минуло у селах на Звенигородщині Київського повіту: Моринці, Кирилівці, Будище, Вільшані, де зберігалися давні традиції, жили талановиті народні майстри, малярі-самоучки, а родючий чорнозем – “просякнутий” бунтівним козацьким духом. Його “мала вітчизна” була огорнута ореолом боротьби українства проти поневолення – татарами, турками, тут було чимало козацьких осередків, відбувалися гайдамацькі рухи, Коліївщина, природний ландшафт був видозмінений козацькими могилами. Німі могили можуть заговорити лише завдяки переказам, що зберігаються у пам’яті [1, с. 342].

На такій сповненій героїчним минулим землі, з численними місцями пам’яті боротьби за волю, але у невільній, кріпацькій родині народився Т. Шевченко. Великою несправедливістю для цього краю та всієї України часів поета було насильницьке закріпачення та кріпацька реальність.

На особисту трагедію перетворилося кріпацтво для родини вільного низового козака Івана Шевченка, людини обдарованої та національно свідомої. В епілозі до поеми “Гайдамаки” Т. Шевченко згадує, як дід Іван, відчуваючи на схилі віку свій обов’язок перед нащадками, розповідав про героїчне минуле. Цікавими та повчальними були нарративні розповіді-свідчення живого свідка вільних часів про одне з найбільших гайдамацьких повстань – Коліївщину 1768 року. Виховними ідеалами стали для малого Т. Шевченка: Іван Гонта, Максим Залізняк, Северин Наливайко, Тарас Трясило, Петро Сагайдачний, Іван Сірко, Іван Богун, Іван Виговський, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа та інші народні герої типу “*vita heroïka*”. Цілісну особистість Тараса сформувала і козацько-лицарська символіка – Запорозька Січ, Хортиця, булава, бунчук, козацькі прапори, образи лицарів Байди, Мамаю, Тараса Бульби.

Окрім розповідей діда та односельців, на створення “Гайдамаків” вплинув ще один яскравий епізод з дитинства: подорож з сестрами на прощу до Мотронинського монастиря. На цвинтарі монастиря було поховано чимало учасників гайдамацького повстання, Коліївщини. Свідченням цього були написи на кам’яних плитах деяких могил. Т. Шевченко міг прочитати їх особисто і впевнитися, що розповіді діда – правдиві. Пам’ять про часи Коліївщини в народі була ще живою, комунікативною [1, с. 13], адже минуло з тих часів трохи більше як півстоліття. Деякі прочани у монастирі були живими свідками тих подій і особисто знали загиблих, доповнюючи скупі написи на плитах живими спогадами про коліїв. “Підпис не тільки невіддільний від місця, він сам є символом нерухомоті простору. Могили – місця нумінотної присутності, адже вказують на щось відсутнє” [1, с. 342].

Батько Тараса – Григорій Іванович – родом із вільних низових козаків був людиною письменною, кохався у слові Божому. Чумакував, брав у мандри й малого Тараса. Мати – Катерина Бойко – була люблячою та терпеливою. Поки жила мати, малий Тарас був під її опікою, доти тривало його дитинство. Жінка померла у сорок років, залишивши сиротами шістьох дітей. Тепло материнського серця, жвавість вдачі, розкіш материнських почуттів, на які була багата кріпачка з колишнього вільного селянського роду, – про все це розповідь Т. Шевченко в численних поемах. Образи жінок-матерів “Кобзаря” світлі, аж святі, кожна має свою неповторну грань, засвічується щастям материнства і тяжко та гірко страждає, як мати. У жіночих образах, які створив Т. Шевченком, завжди проглядатиметься відзеркалення незабутніх спогадів про рідну матір та люблячу сестру Катерину.

До сестер Тарас Григорович почував особливу любов, вони були друзями дитинства, від хлопців, навіть рідних, Т. Шевченко отримував нерозуміння та фізичне насилля. Уся його дитяча прихильність зосереджувалася на сестрах. Старша з них, Катерина, була нянькою поета і замінила йому, як могла, покійну матір, а найніжніше ставлення до меншої сестри Ярини Т. Шевченко зберіг до самої смерті.

З раннього віку малих Шевченків виховували рідною мовою, на міфології, фольклорі, виростили вони в культурному етнічному середовищі, долучалися до національних традицій і звичаїв, також релігійних традицій, які відіграли велику роль у формуванні цілісної особистості. Дім – свята округа буття людини, в якій він посідає центральне місце, де своя правда, і сила, і воля. Дім символізує родину, безпеку особистості, рівень її заможності, душевний прихисток і спокій. Дім – це антропоцентричне буття, ніша людини у драматичному світі [3, с. 465]. Родинні ідеали, любов до батьківського дому – це вічна тема Шевченкової творчості

і драматизм полягав у тому, що прожив поет у недоступності до такого природного – жити на рідній землі, у колі великої, люблячої родини, з коханою дружиною-матір'ю та дітьми.

Смерть матері та поява в родині мачухи з її дітьми – перший травматичний досвід Т. Шевченка. Ідеал люблячої родини зруйнувала мачуха, й у творчості поета вона асоціювалася з чимось недобрим та ненависним. Любов до матері у Т. Шевченка перелилася з часом на інші об'єкти та постаті, що гармонізують з образом матері. Уся могутність насильно стриманої колись дитячої любові переливається у творчості на Україну.

Незважаючи на важкий матеріальний стан родини, велику кількість дітей, батько Т. Шевченка розумів вагомість освіти. Сина віддав на науку до дядя П. Рубана [7, с. 179], потім міщанина Губського, де Тарас освоїв грамоту. Однак вчитися заважала неспокійна вдача. Після смерті батька Тарас продовжив навчання у надмірно суворого сільського дядя Богурського, де вивчав часослов і псалтир. Попри велике бажання вчитися, через нестерпні умови навчання, які часто супроводжувалися тілесними покараннями, втікач-школяр усамітнювався на природі. Сестри оберігали його від люті дядя і мачухи та приносили в потаємні місця їжу. Черговий травматичний досвід, отриманий у “вчителів”, спричинили у Т. Шевченка непохитну, ворожу поставу проти тиранії, насилля, гніту. На цьому ґрунті виникає згодом пафос його визвольних змагань [2, с. 187].

З дитячих років великою пристрасстю майбутнього поета було малювання. Кожну доступну копійку витрачав на папір та олівець. Однак велике бажання малювати часто розбивалося об нерозуміння байдужих і недолугих дяків-малярів, які не побачили великого таланту, а звернення до пана – відпустити навчитися малювати – обернуло юного художника на панського козачка. За переказами, Тарас мав феноменальну пам'ять. Усе, що він побачив і почув, живучи в Україні, запам'ятав у найтонших подробицях і розповів про це світові у своїх творах.

Після того, як Т. Шевченко 14-літнім козачком пана Енгельгардта покинув батьківщину і вперше відвідав рідні місця, минуло ще 14 років, майже третина його життя. Незважаючи на те, що Т. Шевченко провів в Україні лише третину життя, всі його думки і болі були пов'язані з рідною землею. Особливо дорогі серцю були місця покоління – терени “малої вітчизни”. Образ батьківщини важливий у соціально-політичному сенсі в українській ментальності. Це життєвий топос, поле життя, джерело багатства і ноосферної мрії українців. “Поле” пов'язане з архетипом рідної землі, у розумінні не тільки ґрунту, а рідного краю, батьківщини, соціального ареолу. Земля як етнічна територія має особливу енергетику, яка впливає на душу та долю людини. У ній зберігається слава предків, велич української історії, позначена давніми курганами. Феномен землі залишається притягальною силою українців. Визначальним він став у житті Т. Шевченка.

В Україну після довгої розлуки Т. Шевченко приїхав 1843 року. Попри фізичну відсутність, поет символічно був присутній на українській землі, він щоразу повертався на батьківщину своїми творами. Постать Т. Шевченка була відома широкому українському демократичному загалу, популярна в інтелігентних колах. У Києві поета зустрічали молоді інтелігенти, декламуючи вірші з “Кобзаря”, виданого 1840 року.

Коли Кобзар опинився у колі рідних – вільною, успішною людиною, його прикро вразили бідність, особиста залежність, кріпацтво, панщина. Приїжджаючи на

батьківщину, поет звичайно зупинявся у сестри Ярини, мріяв, як колись із дітьми її викупить на волю, влаштує її життя. Особливо багато на цю тему говорив Шевченко в останній свій приїзд у рідний край, 1859 року, але смерть не дала йому здійснити цього задушевного бажання.

Контрастом до життя селянства було життя заможних поміщиків. Це спонукало Т. Шевченка до написання нових поезій. Свій протест проти несправедливої дійсності він висловлював за допомогою “Слова”. Архетип “Слова” – практика просвітництва й української літературної класики, де слово – меч духовний (Лазар Баранович) і духовне кадило, як казав сам Т. Шевченко [3, с. 465]. В Україні він закінчив драму “Назар Стодоля”, поему “Тризна”, написав поезію “Чигирине, Чигирине”.

Формування нації і спогад про історію перебувають у тісному зв’язку одне з одним. Т. Шевченко перетворював історичну сцену з моральної на патріотичну інституцію. У “Кобзарі” 1840 року була надрукована поема “Тарасова ніч” (1838). Приваблювала Т. Шевченка і тема боротьби українського народу проти турецько-татарських нападників. Уперше вона порушена у поемі “Іван Підкова” (1838), також опублікованій у “Кобзарі” 1840 року.

Наступний приїзд в Україну Т. Шевченка припадає на 1845 рік. Дворічне перебування на батьківщині закінчилося зрадою та арештом. Це сталося в той день, коли Т. Шевченка призначили до Київського університету. За участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства поет десять років провів у ізоляції від доброзичливого оточення, у солдатському мундирі й заборонаю писати і малювати.

Якщо дитячі виклики долі – жорстокі і несправедливі – Т. Шевченко усвідомив лише у більш зрілому віці, у ретроспекції, то кару у вигляді солдатської муштри – сприйняв з нестерпним болем. Поняття “солдатчина” викликали в українців біль, жаль, страх, відчуття втраченого життя. Ще у 1944 році він написав зворушливу поему “Сова”, де описав, як у матері-вдови забрали у солдати єдиного сина. Так і Україна на десятиліття втратила свого сина.

У 1857 році Т. Шевченка, немолодого, вимученого засланням, було звільнено. Хоча солдатчина не зламала ні волі, ні сили духу, десять викреслених з життя молодих років підірвали здоров’я, фізичні сили. Микола Костомаров зауважив, що “під червону шапку взяли веселого, бадьорого душею, з густим русявим волоссям, а з-під цієї червоної шапки повернувся він з сивою бородою, зовсім лисою головою, з навіки втраченим здоров’ям” [6, с. 210].

Обійняти улюблену сестру Ярину та рідних Т. Шевченко зміг аж улітку 1859 року. Зустрівся в Кирилівці й з братами. Поет хотів повернутися додому, в Україну назавжди, купити ділянку землі над Дніпром, на горі, збудувати хату і там дожити разом із сестрою до віку.

“Поставлю хату, і кімнату,
Садок-райочок насаджу,
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати” [5, с. 210].

Уся сутність Т. Шевченка була пов’язана з рідною землею. Перші дитячі переживання, пов’язані з “малою вітчизною”, домом, батьками, сестрами,

залишили глибокий слід у його творчості та психіці. Упродовж життя він від них залежав. Тіні давноминулого дитинства, накладалися на нові переживання дорослого життя, оживали в душі, позбавляли внутрішнього спокою і радості. Вони проникали в образи і концепції творчості, роблячи Т. Шевченка захисником від гніту соціального та національного, за Євгеном Маланюком, – “духовним Мойсеєм нашої нації”.

13 липня 1859 року біля села Прохорівка його заарештували. Звільнили через місяць і запропонували виїхати до Петербурга. За “недозволені” розмови Київський генерал-губернатор визнав перебування поета на Україні небажаним і зажадав його повернення до столиці імперії.

Знаючи, що найбільшим бажанням Т. Шевченка було жити на рідних теренах, царських уряд робив усе, щоб ізолювати його і віддалити якнайдалі від джерела його творчості – України. Навіть померти на батьківщині поетові не судилося. Свій земний шлях він закінчив у Петербурзі 10 березня 1861 року, вдалині від України. Похоронна відправа відбувалася у церкві Академії мистецтв.

Повернувся поет на батьківщину у сороковий день після смерті, після десятиденної подорожі у труні, накритій червоною китайкою...

Людина живе доти, поки промовляють її ім'я. Т. Шевченко живе сьогодні у культурній пам'яті українського народу. Хоч не було йому щастя в житті, отримав щастя інше – славу [6, с. 250]. Тиха велич і шляхетна простота поета полягає в тому, що минуло 200 років від дня його народження, а він залишається генієм, символом України, з актуальною як ніколи поезією, декламованою на Євромайдані Сергієм Нігояном.

Список використаної літератури

1. *Ассман А.* Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман. – К., 2012.
2. *Бойко І.* Ніцше в Україні / І. Бойко // *Філософська і соціологічна думка.* – 1994. – № 9–10. – С. 186–198.
3. *Екстракт + 200.* Українська прес-група. – К., 2010.
4. *Лисий І.* Менталітет і духовна культура українців / І. Лисий // *Філософська і соціологічна думка.* – 1995. – № 11-12. – С. 52-64.
5. *Шевченко Т.* Зібрання творів у 6. т. / Т. Шевченко. – К., 2003. – Т. 2. Поезія 1847–1961. – С. 354.
6. *Шевченко Т.* Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях / Т. Шевченко. – К., 1991.
7. *Ярема Я.* Дитячі переживання і творчість Шевченка. Зі становлення психоаналізу / Я. Ярема // *Українська педагогічна думка Галичини в іменах.* Яким Ярема. – Львів, 2003.

Стаття надійшла до редколегії 22.04.2014

Прийнята до друку 22.05.2014

“SMALL HOMELAND” IN TARAS SHEVCHENKO’S LIFE: RITUALS OF RETURNING

Ludmyla BELINSKA

*Department of Philosophy of Art
Ivan Franko University of Lviv
Valova st. 18/13. Lviv, Ukraine, 79000
tel.: (+38032) 2394197, e-mail: kaftetr@franko.lviv.ua*

The paper deals with the role of the “small homeland” in Taras Shevchenko’s life, conditions for the formation of his personality in Ukraine, poet returning to the homeland in the physical and symbolic manifestations.

Key words: mentality, childhood, historical past, generations places.

“МАЛАЯ РОДИНА” В ЖИЗНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО: РИТУАЛЫ ВОЗВРАЩЕНИЯ

Людмила БЕЛИНСКАЯ

*Кафедра философии искусств,
Львовский национальный университет имени Ивана Франка,
ул. Валова, 18/13. Львов, Украина, 79000
тел.: 0322 394 197, e-mail: kaftetr@franko.lviv.ua*

Речь идет о роли “малой родины” в жизни и творчестве Тараса Шевченко, обстоятельствах формирования его индивидуальности в Украине, физических и символических ритуалах возвращения поэта на родную землю.

Ключевые слова: ментальность, «малая родина», детство, историческое прошлое, места памяти.